

М. А. КРЮКОВА

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В РІЗНИХ ГАЛУЗЯХ ПСИХОЛОГІЇ

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

М. А. КРЮКОВА

**МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ
В РІЗНИХ ГАЛУЗЯХ ПСИХОЛОГІЇ**

Навчально-методичний посібник

Київ
2024

УДК 159.98.072:343.985/.988](075.8)

K86

Рецензенти:

О. І. Кононенко, д-р психол. наук, проф., завідувач кафедри соціальної психології Одеського нац. ун-ту імені І. І. Мечникова

О. Г. Бабчук, канд. психол. наук, доц., завідувач кафедри сімейної та спеціальної педагогіки та психології Південноукраїнського нац. пед. ун-ту імені К. Д. Ушинського

Л. М. Прудка, канд. психол. наук, доц., професор кафедри психології та педагогіки Одеського держ. ун-ту внутрішніх справ

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 10 від 25.09.24)

Крюкова М. А.

K86

Методика проведення психологічної експертизи в різних галузях психології : навч.-метод. посіб. (в допомогу до самостійної роботи для здобувачів вищої освіти першого (бакалавр.) рівня). Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2024. 116 с.

ISBN 978-617-02-0408-0

Навчально-методичний посібник складається з навчальної програми, методичних рекомендацій до проведення практичних занять, підготовки до іспиту, завдань для самостійної роботи, списку літератури. Вивчення дисципліни допоможе здобувачам вищої освіти у розв'язанні низки завдань фундаментальної професійної підготовки фахівців вищої кваліфікації: опанувати систему знань та практичних вмінь з предмета; форми, методи і засоби актуалізації отриманих знань; закономірність їх професійного застосування.

Для здобувачів вищої освіти рівня бакалавр Одеського інституту ПрАТ "ВНЗ "МАУП", які навчаються за спеціальністю "Психологія".

УДК 159.98.072:343.985/.988](075.8)

© М. А. Крюкова, 2024

© Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2024

ISBN 978-617-02-0408-0

ЗМІСТ

Вступ	4
Об'єкт, предмет та основні компетенції судово-психологічної експертизи	10
Методи судово-психологічної експертизи	16
Умови призначення експертизи, права і обов'язки експерта	27
Судово-психологічна експертиза неповнолітніх обвинувачуваних	31
Особливості судово-психологічної експертизи неповнолітніх обвинувачуваних	44
Оцінка здатності неповнолітніх давати свідчення у справі	47
Методи проведення судово-психологічної експертизи емоційних станів	51
Судово-психологічна експертиза у справах проти статевої недоторканості	57
Особливості дослідження особистості обвинуваченого в ході судово-психологічної експертизи	75
Соціально-психологічна оцінка суїцидної поведінки та її судово-психологічна експертиза	80
Створення психологічного портрета серійного злочинця	92
Плани семінарських (практичних) занять	102
Орієнтовний перелік питань для семестрового комплексного контролю	105
Тестові завдання	107
Система оцінювання навчальних досягнень студентів	112
Література	113

ВСТУП

Для встановлення істини у кримінальних справах органам правосуддя необхідні докази, тобто достовірно встановлені факти та обставини, що стосуються справи. Такими фактами можуть бути показання свідків, речові докази, висновки експертів та інші матеріали.

Судова експертиза — особлива процесуальна дія, чітко регламентована законом, мета якої — отримання висновку експерта. Експертиза проводиться, коли для вирішення питань, що виникають у ході розслідування злочину, виникає потреба у застосуванні спеціальних знань певної галузі науки, техніки або мистецтва. Під спеціальними розуміється сукупність знань та навичок, що не є загальновідомими, загальнопоширеними, а яких набули спеціалісти, експерти, слідчі в тій чи іншій галузі.

Відповідно до цього експертиза визначається як дослідження, що здійснюється експертом на підставі спеціальних знань з метою надання висновку як доказу у справі.

У юридичній практиці затвердилися такі експертизи, як медична, психіатрична, бухгалтерська тощо. Під час розслідування або судового розгляду кримінальних справ виникає багато питань психологічного змісту. Для розв'язання значної частини з них достатньо фахових знань та досвіду юристів. Але зустрічаються і такі питання, що потребують застосування спеціальних знань з психології, тобто проведення судово-психологічної експертизи.

Думка щодо можливості та необхідності практичного застосування у кримінальному процесі даних наукової психології виникла на межі ХІХ–ХХ ст. одночасно з відокремленням її від філософії, медицини, фізіології, педагогіки та поступовим визнанням як самостійної галузі знань. Інтерес юристів до здобутків психологічної науки пояснюється перебудовою психо-

логії на той період, її переходом від описових побудов до вивчення психічної діяльності на основі експерименту.

У Європі до основ судово-психологічної експертизи зверталися такі відомі психологи, як Е. Клапаред, К. Марбе, В. Штерн та ін. Вони мали й перший досвід з проведення судово-психологічних експертиз за конкретними кримінальними справами. Майже кожна судово-психологічна експертиза відображала наполегливі спроби вчених наблизитися до справжнього наукового аналізу психіки свідків, потерпілих, звинувачених, пролити світло на деякі факти та подолати за рахунок застосування об'єктивних емпіричних даних ті чи інші традиційні уявлення. Подібні експертизи мали не тільки практичний, а й науково-дослідницький характер.

На шляху до створення судово-психологічної експертизи як науки не вдалося уникнути деяких помилок. Найсерйознішою та небезпечною серед них було перебільшення реальних можливостей нового виду експертного дослідження, спроби вивести його за межі загальноправових та процесуальних принципів використання спеціальних знань у кримінальному процесі.

Від самого початку судово-психологічної експертизи деякі юристи та психологи бачили її майбутнє головним чином у дослідженні показань свідків. Захопившись цією ідеєю, вони вважали, що експерт-психолог не повинен обмежуватися тільки встановленням принципової наявності у конкретної людини певних відчуттів або виявленням у неї зорових, слухових та інших чуттєвих образів, уявлень пам'яті, за якими складається психологічна основа показань свідків. Вчені вважали, що саме психолог має наголошувати про правдивість оціночних суджень щодо достовірності показань свідків, при цьому вони забували, що це є головною функцією органів правосуддя.

Далеко не завжди судово-психологічна експертиза могла використовувати готові знання, що вже склалися у психології. Експериментальні психологічні дослідження “не встигали” за вимогами юридичної практики. Це стимулювало розробку низки проблем, які стосуються психології сприйняття, пам'яті,

мислення, емоцій. Таким чином, розвиток застосування судово-психологічної експертизи певним чином сприяв розвитку деяких галузей психології.

Прикладом можуть бути дослідження В. Штерна у диференціальній психології, що відкрили низку цікавих явищ.

Однак помилковість методологічних поглядів німецького психолога позначилася на принципах його підходу до судово-психологічної експертизи показань свідків. Досліджуючи механізми і закономірності окремих психічних функцій людини у лабораторних умовах, В. Штерн намагався в подальшому використовувати їх для перевірки достовірності показань.

Науковець вважав, що функція слідчого має обмежуватися збиранням доказів, а їх оцінкою має займатися психолог, який спирається виключно на дані лабораторних досліджень та знання механізмів і закономірностей психічних функцій.

Ідеї В. Штерна особливо імпонували певній частині юристів у зв'язку з існуючою глибоко помилковою традицією розподілу доказів на суб'єктивні (показання свідків) та об'єктивні (речові). Засобом для подолання розриву між об'єктивними та суб'єктивними доказами виявилася судово-психологічна експертиза, яка б давала оцінку достовірності та надійності показань свідків.

У судово-психологічній експертизі звинувачених визначилося кілька напрямів. Розвиток психотехніки примушував поновому дивитися на психологічний механізм злочинів, пов'язаних з процесом взаємодії людини з технікою, виконанням професійних обов'язків та ін.

В експертизах справ про залізничні катастрофи психологи досліджували індивідуально-психологічні особливості та можливості обвинувачених, умови конкретної ситуації та співвідносили їх з психікою людини та її індивідуальними можливостями.

Велику цінність мали також спроби використання здобутків психології для аналізу сприйняття можливих помилок, що

призводять до трагічних наслідків, коли йдеться, наприклад, про дії медичного персоналу. Психологи довели, що втома та раптове відволікання уваги на інші явища підвищують сприйняття схожості за тотожності, які можуть провокувати помилкову дію, наприклад — видачу ліків.

Водночас юристи, які не мали чіткого уявлення про можливість компетенцій судово-психологічної експертизи, намагалися інколи виносити на її розгляд питання правового змісту: про юридичні мотиви злочину, характер провини та ін.

Основним недоліком теорії і практики судово-психологічної експертизи звинувачених першого періоду її розвитку слід вважати відсутність у більшості випадків чіткого уявлення про її цілі, завдання та основні напрями.

Тенденції до надмірного та необґрунтованого розширення компетенцій судово-психологічної експертизи, призначеної для експертизи показань свідків, також чітко позначилися і на ставленні до експертизи підозрюваних.

Важливе значення має психологічне дослідження документів — листів, щоденників, записок, складених у вільному стилі і виключно самотійно, протоколів показань свідків, які можуть бути спотворені у свідомості судді або слідчого.

Зразки експертизи документів — аналітичної (В. Штерн) та синтетичної (Ж. Варендонк) становлять інтерес для сучасних психологів з точки зору визначення методики психологічного аналізу письмової мови. Особливо цінним у цих експертизах є прагнення експертів виявити в документі не тільки те, що сказано, а й розкрити те, що залишилося поза межами сказаного, тобто з'ясувати окрім значення ще й сутність тексту, закладеного його автором.

У перші роки радянської влади судово-психологічна експертиза продовжила свій розвиток. Поширення тестування, що використовувалося у судово-психологічній експертизі виявилось науково необґрунтованим і тому було зупинено Постановою ЦК ВКП (б) від 4 липня 1936 р. Після цього значно скоротилися дослідження у сфері не тільки судової, а й загаль-

ної психології, і судово-психологічні експертизи в країні не проводилися.

Тільки у 1959 р. Р. Мінковський (перший серед сучасних вчених-юристів), розглядаючи особливості розслідування кримінальних справ неповнолітніх, наголосив на необхідності використання психологічних знань при розслідуванні цієї категорії справ. Він же і визначив завдання і перспективи розвитку судово-психологічної експертизи (СПЕ).

В обговоренні пропозицій Р. Мінковського брали участь багато юристів. При цьому дискутувалися питання щодо вивчення особистості обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого і свідка. Пропонувалися різні методи вивчення особи, яка потрапила у сферу судочинства, розглядалися можливості призначення і провадження СПЕ при вивченні особи обвинуваченого, потерпілого або свідка.

Розвиток СПЕ відбувався у тісному зв'язку з юридичною, загальною, віковою, медичною, соціальною, інженерною та іншою психологією.

Особливого значення набули дослідження О. Лурії, який не намагався у своїй науковій діяльності вирішувати питання правової регламентації використання психологічних знань у боротьбі зі злочинністю, вважаючи, що ця проблема має турбувати юристів. На експериментальному матеріалі О. Лурія показав реальні можливості психології та використання її певних форм юристами.

Сьогодні СПЕ отримала законодавчу регламентацію, але не набула поширення на практиці. Це пов'язано насамперед з тим, що багато практичних працівників недостатньо обізнані в можливостях і компетенції цієї експертизи: не знають, які питання можна вирішити за її допомогою; які матеріали повинні надаватися у розпорядження експертів; хто може бути запрошений як експерт для проведення СПЕ. До того ж, у деяких практичних працівників виникають питання щодо відмінності судово-психіатричної експертизи від судово-психологічної; психологічного характеру перед судово-психіатричною експертизою.

Ця обставина змушує експертів-психіатрів виходити за межі своєї компетенції або відмовлятися надавати висновки. Важливо пам'ятати, що психіатрія — це сфера медичної науки, що вивчає різні форми і види патології психічної діяльності, хворобливих змін психіки. Вивчення закономірностей психічного життя здорової людини не стосується кола проблем, що є предметом психіатрії. Підміна одного виду експертизи іншим призводить до легких, слабо аргументованих та некомпетентних висновків. На жаль, кримінально-процесуальним законом не передбачено усіх допустимих видів експертиз, а визначено лише ті випадки, коли експертне дослідження обов'язкове.

ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ ТА ОСНОВНІ КОМПЕТЕНЦІЇ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Предметом судово-психологічної експертизи є психічні процеси, стани, властивості особистості, її непатологічні психічні аномалії, що мають значення для встановлення істини у судочинстві. Основний методологічний принцип судово-психологічної експертизи — системний підхід до досліджуваного об'єкта. У поняття системи необхідно включати суб'єкт злочину, об'єкт злочину, можливих свідків. Слід розглядати їхні взаємозв'язки та взаємодію у процесі діяльності та спілкування в контексті конкретної ситуації (своєрідного хронотопу — певного простору і часу), враховувати дозлочинні особливості життєвого шляху підекспертних осіб, умови їх виховання та психічного розвитку.

У психології відома формула про детермінації психіки особистості зовнішніми причинами, які опосередковуються внутрішніми умовами. Тому експертним дослідженням щораз охоплюються як зовнішні, так і внутрішні фактори детермінації.

Розглядаючи й оцінюючи психічні механізми, властиві певній особистості, не можна не враховувати характер і особливості тієї ситуації, в якій ця особа перебувала й діяла. І навпаки, психологічна оцінка кримінальної ситуації неможлива без урахування того, як вона впливала саме на цю особистість, тобто об'єктом судово-психологічного дослідження виступають особистість і ситуація у взаємодії одна з одною.

Об'єкт і предмет судово-психологічної експертизи близькі до об'єкта і предмета судово-психіатричної і комплексної судової психолого-психіатричної експертизи. Річ у тому, що психічні особливості людини можна об'єднати у дві великі групи: особливості, що мають патологічну природу, і особливості, що не